

Extended Abstract

DOI: 10.22099/JBA.2025.50760.4548

Anthology of Poems from the Central Library of Tabriz (*Nakhjavani Anthology*), Another Manuscript of *Rowzat al-Nazer and Nuzhat al-Khater*

Mehdi Dehghan*

Amin Yaghoubi (Marif)

Introduction

Rowzat al-Nazer wa Nuzhat al-Khater is a text from the 8th century A.H. that contains poems by famous and unknown poets in Persian and Arabic. The author and compiler of this text is Ezz al-Din Abdul Aziz ibn Abi al-Ghanaem Kashani, who also included some of his own poems in *Rowzat al-Nazer*. Based on the studies conducted, three texts under the title *Rowzat al-Nazer wa Nuzhat al-Khater* are mentioned in the Catalogue of Iranian Manuscripts: The first text, titled *Rowzat al-Nazer wa Nuzhat al-Khater* by Abdul Aziz Kashi, is a manuscript preserved in Istanbul University Library under number 766 F. This text contains a collection of Persian and Arabic poems. There are explanations in the Catalogue of Iranian Manuscripts regarding this text that do not match the manuscript (Derayati, 2011/17: 241). Derayati has mentioned the date of writing for *Rowzat al-Nazer wa Nuzhat al-Khater* as 792 A.H.; while the manuscript lacks the date of writing and the name of the scribe. The second text is also kept in the Hagia Sophia Library under the same title, which is apparently a summary of Kashi's original text, under number 4019. Derayati attributes this manuscript to Abdul Aziz Kashi (Derayati, 2011/17: 242). However, there is no mention of the author's name in the original manuscript. The third text has the same name and a slight difference with the title *Rowzat al-Nazer, Nazhat al-Khater*. This manuscript is kept in the Hagia Sophia Library under number 4020 and is different from *Rawdat al-Nazer* by Abdul Aziz Kashi.

* M A of Persian Language and Literature, Tabriz University, Tabriz, Iran. (Corresponding author).
Dehghan2024@gmail.com

Article Info: Received: 2024-07-24, **Accepted:** 2025-03-11

COPYRIGHTS ©2025 The author(s). This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution (CC BY-NC 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, as long as the original authors and source are cited. No permission is required from the authors or the publisher.

Method and Literature Review

This research was conducted using a descriptive-analytical method and an attempt was made to compare two manuscripts of the anthology of poems in the Central Library of Tabriz (*Nakhjavani Anthology*) and the anthology of *Rowzat -al-Nazer and Nuzhat-ol-Khater*, by examining both texts page by page and in detail to prove that they are one and the same.

There are three important articles in connection with the anthology of poems in the Central Library of Tabriz: First, an article titled "Introduction to the *Nakhjavani Anthology*" by Aziz Dolatabadi in which, while examining the poems, chapters and sections, as well as the calligraphy and the scribe, the author is said to be unknown (2004: 120-96). Second, an article titled "Criticism and Review of the Newly Found Anthology from the Seventh Century Hijri (*Kashi Anthology*)" by Mojtaba Safar Alizadeh (2010: 181-206). In this article, the author examines *Nakhjavani Anthology* and its poems and its correspondence with *Rowzat al-Nazer and Nuzhat al-Khater* anthologies. Safaralizadeh considers the scribe and author of the anthology to be Abdul Aziz Kashi and distinguishes between the two texts of *Rowzat al-Nazer and Nuzhat al-Khater* and *Nakhjavani Anthology*. Seyyed Mohammad Emadi Haeri also included *Nakhjavani Anthology* in an article titled "Ezz al-Din Abdul Aziz Kashi, Identification, Bibliography, and Manuscript Search" (Emadi Haeri, 2004: 386).

Discussion and Analysis

The Tabriz Poetry Anthology, known as *Nakhjavani Anthology*, is preserved in the Central Library of Tabriz under number 3047. This anthology consists of a collection of Persian and Arabic poems that all date back to before the eighth century A.H. Some pages of the manuscript in question are missing from the beginning and end, therefore, the name of the author, scribe, and date of writing are not available. More than 11,000 verses from famous and unknown poets have been recorded in this anthology. There are also Persian and Arabic poems from the author of the text. The anthology in question consists of three parts, but five pages of the first part have been destroyed, and only two chapters of the third part remain.

The manuscript of the anthology *Rowzat al-Nazer and Nuzhat al-Khater* is preserved under number 766 F in Istanbul University Library. This anthology, which has a number of pages missing from its end and does not have a date of writing, has 307 pages and the number of lines on each page is 25 lines. *Rowzat al-Nazer* is a collection of selected Persian and Arabic poems compiled by Ezz al-Din Abdul Aziz Kashi in the early 8th century AH. This important and valuable work is of special importance and value in terms of introducing and presenting poetic examples of a number of unknown poets as well as in attributing poems to known poets. *Rowzat al-Nazer* contains more than 15,000 verses of Arabic and Persian poetry from about 300 poets, a significant number of whom are unknown, such as Badi' Khatami, Sa'in al-Din Shirazi, Qutb Saveh, Taj Jami, and Noor Munshi. The poems included in *Rowzat al-Nazer* are presented in three parts: the first part has two chapters entitled "praises" and includes forty-six chapters. The second part has twenty-three chapters entitled correspondence. The third part has nine chapters and is presented on various topics.

The present study has attempted to examine the hypothesis that the *Nakhjavani Anthology* is another version of *Rowzat al-Nazer* by comparing the two manuscripts of *Rowzat al-Nazer* and *Nuzhat al-Khater* with them. In line with this hypothesis, a page by page comparison of the two manuscripts was conducted.

Conclusion

The present study, by presenting evidence and visual and written samples from two copies of *Rowzat al-Nazer* and the poetry anthology of the Central Library of Tabriz (*Nakhjavani Anthology*), concluded that *Nakhjavani Anthology* is another, but incomplete, version of *Rowzat al-Nazer* and *Nuzhat al-Khater*. Five pages at the beginning of the text and 70 pages at the end are missing in *Nakhjavani Manuscript* in comparison with *Rowzat al-Nazer*. This has caused the number of verses in this version to be nearly 4,000 less than *Rowzat al-Nazer*. *Rowzat al-Nazer* is more complete than *Nakhjavani Anthology*, and the omissions that exist at the beginning and end of *Nakhjavani Anthology* are not in the Istanbul manuscript. Another important point concluded by the comparison of these two manuscripts is the possibility that the scribe of the two manuscripts is the same person. *Nakhjavani manuscript* is written in almost the same style as *Rowzat al-Nazer* and *Nuzhat al-Khater*. The similarity of the script of the two manuscripts is so great that it is almost certain that the scribe of the two manuscripts is the same person. Considering the evidence in the text of both manuscripts, the scribe is a descendant of Shams al-Din Kishi. Furthermore, regarding the differences between the two manuscripts, it should be acknowledged that there are minor differences, especially in mentioning of the names of the poets. However, sometimes, both manuscripts include the same mistakes, strengthening the idea that minor differences cannot indicate a duality between them.

Keywords: Anthology of Poems, *Rowzat al-Nazer* and *Nuzhat-al-Khater*, *Nakhjavani Anthology*, Abdulaziz Kashi

References

- Azimi, M. (2016). Awizeh-e-Ha (33), two ghazals by Nasir Bejeh Shirazi in the *Divan of Hafez Shirazi*. *Bukhara*, 111, 366–419. [in Persian]
- Dehghan, M. (2010). *Study and criticism of the authenticity of Rubaiyat attributed to Mahasti Ganjavi and determining their final form based on ancient sources* (Master's thesis). University of Tabriz. [in Persian]
- Derayati, M. (2011). *Catalogue of Iranian Manuscripts (Fankha)* (Vol. 17). National Library and Archives Organization of Iran. [in Persian]
- Emadi Haeri, S. M. (2005). Ezz al-Din Abdul Aziz Kashi: Identification, bibliography, manuscript search. *Manuscript Research*, 2, 381–395. [in Persian]
- Kashi, A. (n.d.). *Rowzat-al-Nazer and Nuzhat-ul-Khater* (Manuscript No. 766f). University of Istanbul. [Manuscript, in Persian]
- Mirafazli, S. A. (2004). *Khayyam's Rubaiyat in ancient sources*. University Press Center. [in Persian]

- Noorian, M., Sharif, Gh., & Rashidi Ashjerdi, M. (2008). Bagh Nazar and Ramesh Del: Introduction to a unique anthology from the seventh century. *Gohar Goya Scientific Research Journal*, 1(2), 37–62. https://jppl.ui.ac.ir/article_16266.html [in Persian]
- Safar Alizadeh, M. (2010). Criticism and study of the new anthology of the seventh century AH (Anthology Kashi). *Baharestan Sokhan Quarterly*, 17(49). <https://sanad.iau.ir/Journal/baharestan/Article/1091729> [in Persian]
- Unknown author. (881 H). *Rowzat al-Nazer and Nuzhat al-Khater* (Manuscript No. 4020). Aya Sophia Library. [Manuscript, in Persian]
- Unknown author. (n.d.). *Anthology of poems* (Manuscript No. 3047). Tabriz Central Library. [Manuscript, in Persian]
- Unknown author. (n.d.). *Rowzat al-Nazer and Nuzhat al-Khater* (Manuscript No. 4019). Aya Sophia Library. [Manuscript, in Persian]
- Yaghoubi, A., & Dehghan, M. (2024). Verifying the accuracy of several attributions from the anthology *Rowzat al-Nazer and Nuzhat al-Khater*. *Persian Literature Textology*, 16(4), 117–132. <https://doi.org/10.22108/rpll.2024.142063.2368> [in Persian]

جنگ اشعار کتابخانه‌ی مرکزی تبریز (جنگ نخجوانی)، نسخه‌ای دیگر از روضه‌الناظر و نزهة‌الخاطر

مهدی دهقان*

امین یعقوبی (ماریف)**

چکیده

در کتابخانه مرکزی (ملی سابق) تبریز نسخه‌ای با عنوان اشعار به شماره‌ی ۳۰۴۷ محفوظ است که نگارندگان این جستار با بررسی آن به این نتیجه رسیدند که متن آن درست همان متن روضه‌الناظر و نزهة‌الخاطر است. از آنجایی که در صفحات آغازین و پایانی این نسخه افتادگی وجود دارد، نام اثر، مؤلف، کاتب و تاریخ کتابت آن معلوم نیست. اما با بررسی کامل و مطابقت این نسخه با نسخه‌ی روضه‌الناظر و نزهة‌الخاطر، دریافتیم که این جنگ اشعار، نسخه‌ای دیگر از روضه‌الناظر و نزهة‌الخاطر است. اشعار شاعران، ترتیب و توالی آن‌ها، نام شاعران، بعضاً حتی خطاهایی که در انتساب اشعار رخ داده، موید این یکسانی در دو نسخه است. در بخش‌هایی اگرچه اندک، تفاوت‌هایی نیز وجود دارد؛ به‌عنوان نمونه، در جاهایی از روضه‌الناظر نام شاعر نیامده که در جنگ تبریز ذکر شده است. رسم‌الخط دو نسخه و نوع کتابت آن‌ها به هم نزدیک است و به احتمال قوی کاتب هر دو نسخه یک نفر است. ضمن این‌که با توجه به قرائن متنی کاتب هر دو نسخه از نوادگان شمس‌الدین کیشی است.

واژه‌های کلیدی: جنگ اشعار، روضه‌الناظر و نزهة‌الخاطر، جنگ نخجوانی، عبدالعزیز کاشی.

۱. مقدمه

روضه‌الناظر و نزهة‌الخاطر متنی است متعلق به سده‌ی هشتم هجری که مشتمل بر اشعاری از شاعران نامی و گمنام به زبان فارسی و عربی است. مؤلف و گردآورنده‌ی این متن عزالدین عبدالعزیز ابن ابی‌الغنائم کاشانی است که از اشعار خود نیز

* کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تبریز، تبریز، ایران. Dehghan2024@gmail.com (نویسنده‌ی مسئول)

** دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران. amin.yaghubi1984@gmail.com

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۵/۳، تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۳/۱۲/۲۱

در روضة‌الناظر آورده است. بر اساس بررسی‌های انجام شده، از سه متن تحت عنوان روضة‌الناظر و نزهة‌الخاطر در فهرستگان نسخ خطی ایران (فنخا) یاد شده است:

الف: روضة‌الناظر و نزهة‌الخاطر از عبدالعزیز کاشی، نسخه‌ای حجیم و بزرگ محفوظ در کتابخانه‌ی دانشگاه استانبول؛ این متن مشتمل بر مجموعه‌ای از اشعار فارسی و عربی است. (رک. کاشی، بی‌تا، به شماره‌ی ۷۶۶ ف). در ارتباط با این متن و در ذیل همین نسخه (با همین شماره) در فهرستگان نسخ خطی ایران، توضیحاتی آمده که مطابقت با نسخه ندارد: «کتابی بزرگ است که عبدالعزیز کاشی آن را در یک مجلد عظیم تدوین کرده و بر سه بخش منقسم داشته است: ۱. مدایح و حکم و آداب، در دو باب: نخستین دارای پنجاه فصل، دومی دارای پانزده فصل. ۲. حکایت‌های گوناگون در بیست و دو باب از آن‌ها در چند فصل. ۳. موضوعات پراکنده، در هشت باب. و در کتاب خود اشعار فارسی و عربی آورده است.» (درایتی، ۱۳۹۰، ج ۱۷: ۲۴۱). درایتی در توضیحاتی که مربوط به باب‌های متن آورده، دچار اشتباه شده است. فصل‌بندی و باب‌های متن روضة‌الناظر و نزهة‌الخاطر، به گونه‌ای دیگر است. درایتی برای روضة‌الناظر و نزهة‌الخاطر تاریخ کتابت ۷۹۲ را ذکر کرده است؛ درحالی‌که نسخه، فاقد ترقیمه است. این‌که درایتی چگونه برای این نسخه تاریخ کتابت زده، بر ما پوشیده است. سیدعلی میرافضلی در این رابطه بر آن است که: «تاریخ این کتاب معلوم نیست، اما با توجه به این‌که ابوالمجد تبریزی در سال ۷۲۳ هجری هنگام کتابت رساله‌ی قلمیه که یکی دیگر از آثار مؤلف است، از او با جمله‌ی دعایی یاد می‌کند می‌توان احتمال داد که گردآوری روضة‌الناظر در ربع اول یا حداکثر ربع دوم سده‌ی هشتم صورت گرفته است» (میرافضلی، ۱۳۸۲: ۹۷).

ب: متن دوم با نام روضة‌الناظر و نزهة‌الخاطر که ظاهراً خلاصه‌ای از متن اصلی کاشی است به شماره‌ی ۴۰۱۹ در کتابخانه‌ی ایاصوفیه نگهداری می‌شود. درایتی در فنخا از این نسخه با عنوان منتخبی از نسخه‌ی استانبول یاد می‌کند و به عبدالعزیز کاشی منتسب می‌داند. (رک. درایتی، ۱۳۹۰، ج ۱۷: ۲۴۲). با این حال در اصل این نسخه، خبری از نام مؤلف نیست. متن نسخه‌ی مزبور مشتمل است بر خلاصه‌ای از اشعار نسخه‌ی استانبول که بدون نام ذکر شده‌اند (مؤلف نامعلوم، بی‌تا).

ج: متنی دیگر با همین نام و اختلافی اندک با عنوان روضة‌الناظر، نزهة‌الخاطر. این نسخه در کتابخانه‌ی ایاصوفیه به شماره‌ی ۴۰۲۰ محفوظ است و با روضة‌الناظر عبدالعزیز کاشی متفاوت است. این متن مشتمل بر پانزده باب است و در آن حکایاتی همراه با اشعاری ذکر شده است. (رک. مؤلف نامعلوم، ۸۸۱، به شماره‌ی ۴۰۲۰). در فنخا این متن نیز به عبدالعزیز کاشی نسبت داده شده است. با این حال در هیچ کجای آن نامی از عبدالعزیز کاشی وجود ندارد و انتساب متن به او، بر مبنای احتمالات است (رک. درایتی، ۱۳۹۰، ج ۱۷: ۲۴۲).

پژوهش حاضر با بررسی و مقابله‌ی کامل متن جنگ اشعار کتابخانه‌ی مرکزی تبریز (معروف به جنگ نخجوانی به شماره‌ی ۳۰۴۷) با روضة‌الناظر و نزهة‌الخاطر (رک. کاشی، بی‌تا، به شماره‌ی ۷۶۶ ف) بر این باور است که جنگ اشعار، نسخه‌ای دیگر از همان متن روضة‌الناظر است. ما در مقاله‌ی پیش‌رو تلاش کرده‌ایم تا این مسئله را با ذکر شاهد مثال‌های نوشتاری و تصاویری از مطابقت دو نسخه نشان دهیم.

۲. پیشینه‌ی پژوهش

در ارتباط با جنگ اشعار کتابخانه مرکزی تبریز با عنوان معروف جنگ نخجوانی (این نسخه در تملک زنده‌یاد محمد نخجوانی از بنیانگذاران کتابخانه‌ی ملی تبریز بوده و اهدایی او به کتابخانه است و به همین دلیل آقای دولت‌آبادی آن را جنگ نخجوانی نامیده است). سه مقاله‌ی مهم در دست است: نخست مقاله‌ای با عنوان آشنایی با جنگ نخجوانی از عزیز دولت‌آبادی. در این مقاله دولت‌آبادی ضمن بررسی اشعار، فصول و باب‌های جنگ، رسم‌الخط و معرفی کاتب، از مؤلف آن اظهار بی‌اطلاعی می‌کند (رک. دولت‌آبادی، ۱۳۸۳: ۹۶-۱۲۰). دوم مقاله‌ای با عنوان نقد و بررسی جنگ نویافته از قرن هفتم هجری (جنگ کاشی) از مجتبی صفرعلیزاده (رک. صفرعلیزاده، ۱۳۹۹: ۱۸۱-۲۰۶). در این مقاله به بررسی جنگ نخجوانی و اشعار و مطابقت آن با جنگ روضة‌الناظر و نزهة‌الخاطر پرداخته است. صفرعلیزاده، کاتب و مؤلف جنگ را عبدالعزیز کاشی می‌داند و میان دو متن روضة‌الناظر و نزهة‌الخاطر و جنگ نخجوانی افتراق قائل است. سید محمد عمادی حائری نیز در نوشتاری با عنوان «عزالدين عبدالعزيز كاشي، شناسایی، کتاب‌شناسی، نسخه‌جویی» (رک. عمادی حائری، ۱۳۸۳: ۳۸۶) جنگ نخجوانی را در ذیل نسخه‌های روضة‌الناظر آورده است. با این حال در این باره سخن بیشتری به میان نیاورده است. در ارتباط با روضة‌الناظر و نزهة‌الخاطر نیز چند پژوهش در دست است. مقاله‌ای با عنوان «باغ نظر و رامش دل (معرفی سفینه‌ای بی‌مانند از قرن هفتم)» از مهدی نوریان، غلامحسین شریفی، مرتضی رشیدی آشجودی. در این مقاله به معرفی سفینه‌ی حاضر، شاعران ناشناخته و بررسی تعدادی از اشعار عربی متن، پرداخته شده است. (رک. نوریان و همکاران، ۱۳۸۶: ۳۷-۶۲). البته در استفاده‌ی پژوهشگران از سفینه‌ی روضة‌الناظر و نزهة‌الخاطر جای تردید نیست و می‌توان به استفاده‌ی سیدعلی میرافضلی در تدوین کتاب رباعیات خیام در منابع کهن (رک. میرافضلی، ۱۳۸۲)، میلاد عظیمی در نگاشتن مقاله‌ای در انتساب یک غزل به ناصر بجه‌ای با عنوان دو غزل از ناصر بجه شیرازی در دیوان حافظ شیرازی (رک. عظیمی، ۱۳۹۵) و مهدی دهقان در تدوین رباعیات مهستی گنجوی (رک. دهقان، ۱۳۹۹) اشاره کرد.

۳. روش پژوهش

این پژوهش با روشی توصیفی-تحلیلی صورت گرفته و تلاش شده است تا با مقابله‌ی دو نسخه‌ی جنگ اشعار کتابخانه مرکزی تبریز (جنگ نخجوانی) و جنگ روضة‌الناظر و نزهة‌الخاطر، با بررسی صفحه به صفحه و جزء به جزء دو نسخه و مطابقت آن‌ها یگانگی این دو نسخه را ثابت کند. در این راستا مطالب مورد نیاز ابتدا به صورت فیش‌برداری انجام شد و در ادامه با بررسی و تجزیه و تحلیل به نتیجه‌گیری مورد نظر انجامید.

۴. ضرورت پژوهش

افتادگی برگ‌های آغازین و پایانی جنگ اشعار کتابخانه‌ی مرکزی تبریز (جنگ نخجوانی) باعث ناشناخته ماندن مؤلف، کاتب و تاریخ کتابت آن شده است. این مسئله باعث شده تا در کتابخانه‌ی مرکزی تبریز از آن تحت عنوان جنگ اشعار یاد شود. در دو جستار نیز مؤلف و کاتب جنگ نخجوانی مورد اختلاف و تنازع واقع شده است. (رک. دولت‌آبادی، ۱۳۸۳: ۹۶ و صفرعلیزاده، ۱۳۹۹: ۲۰۳). این اختلاف به نوعی سردرگمی در اصالت آن ایجاد کرده است. بر این اساس، جستار حاضر بر آن است تا در پی اصلاح این اشتباهات و برطرف کردن سردرگمی‌ها باشد.

۵. بحث و بررسی

این بخش از مقاله به بررسی و مطابقت نسخه‌ی روضة‌الناظر و نزهة‌الخاطر (بی تا، به شماره ۷۶۶ ف) با جنگ اشعار کتابخانه‌ی مرکزی تبریز (به شماره‌ی ۳۰۴۷) اختصاص دارد. در این بخش ابتدا معرفی اجمالی دو نسخه و سپس مطابقت برگ‌های آغازین، پایانی و چند برگ دیگر که در اثبات مدعای مقاله مفید است، صورت می‌گیرد و در ادامه رسم‌الخط نسخه‌ها و کاتب آن‌ها بررسی و تحلیل می‌شود. در بخش پایانی نیز وجوه افتراق این دو نسخه ذکر می‌شود.

۵. ۱. معرفی جنگ نخجوانی

جنگ اشعار تبریز معروف به جنگ نخجوانی، در کتابخانه‌ی مرکزی تبریز به شماره‌ی ۳۰۴۷ محفوظ است. این جنگ مشتمل بر مجموعه‌ای از اشعار فارسی و عربی است که تماماً به پیش از سده‌ی هشتم باز می‌گردند. نسخه‌ی مورد نظر از ابتدا و انتها افتادگی دارد و به همین دلیل نام و نشانی از مؤلف، کاتب و تاریخ کتابت در آن به چشم نمی‌خورد. در این جنگ بیش از یازده هزار بیت از شاعران معروف و گمنام ثبت شده است. از مؤلف متن نیز در آن اشعاری فارسی و عربی به دست است. جنگ مورد نظر شامل سه قسم است که پنج برگ از قسم نخست آن معدوم شده و در قسم سوم نیز تنها دو باب از آن باقی مانده است.

۵. ۲. معرفی جنگ روضة‌الناظر و نزهة‌الخاطر

دست‌نویس جنگ روضة‌الناظر و نزهة‌الخاطر به شماره ۷۶۶ ف در کتابخانه دانشگاه استانبول محفوظ است. این جنگ که تعدادی از برگ‌های انتهایی آن افتاده و ترقیمه نیز ندارد، دارای سیصد و هفت برگ و تعداد سطور در هر برگ آن بیست و پنج سطر است. روضة‌الناظر مجموعه‌ای است از منتخبات اشعار فارسی و عربی که عزالدین عبدالعزیز کاشی در اوایل سده‌ی هشتم هجری گردآوری کرده است. این اثر مهم و ارزشمند از نظر معرفی و ارائه‌ی نمونه‌های شعری تعدادی از شاعران گمنام و بی‌دیوان و در انتساب اشعار شاعران شناخته‌شده دارای اهمیت و ارزش ویژه‌ای است. روضة‌الناظر مشتمل است بر بیش از پانزده هزار بیت شعر عربی و فارسی از حدود سیصد شاعر که تعداد قابل توجهی از آن‌ها ناشناخته هستند. شاعرانی چون: بدیع خاتمی، صائن‌الدین شیرازی، قطب ساوه، تاج جامی، نور منشی و ..

اشعار مندرج در روضة‌الناظر در سه قسم آمده است: قسم نخست دو باب دارد که با عنوان مدایح آمده است؛ این قسم شامل چهل و شش فصل است. قسم دوم بیست و سه باب دارد که در مکاتبات آمده است. قسم سوم نه باب است و در موضوعاتی متفرقه ارائه شده است.

۵. ۳. مقایسه جنگ نخجوانی با روضة‌الناظر و نزهة‌الخاطر

پیش از این در ارتباط با یکی بودن دو جنگ نخجوانی و روضة‌الناظر و نزهة‌الخاطر اشارات کوتاهی بدون توضیح صورت گرفته است. در این باره میرافضلی در سال ۱۳۸۲ (رک. میرافضلی، ۱۳۸۲: ۱۰۰) و عمادی حائری در سال ۱۳۸۳ (رک. عمادی حائری، ۱۳۸۳: ۳۸۶) بدون این‌که توضیحی بدهند، جنگ نخجوانی را در ذیل نسخه‌های روضة‌الناظر آورده‌اند. با این حال پس از این دو اشاره، باز جنگ اشعار تبریز (نخجوانی) در دو مقاله در ارتباط با مؤلف و کاتب آن مورد تنازع و

اختلاف واقع شده است. (رک. دولت‌آبادی، ۱۳۸۳: ۹۶-۱۲۰ و صفرعلیزاده، ۱۳۹۹: ۱۸۱-۲۰۶). ما در ادامه و برای اثبات موضوع با ذکر شاهد مثال‌های نوشتاری و تصویری و مطابقت کامل در پی حل مسئله خواهیم بود. در این ارتباط ابتدا از برگ‌های آغازین دو نسخه شروع می‌کنیم؛ برگ آغازین نسخه‌ی تبریز، مطابق با برگ پنجم روضه‌الناظر است و ابیات و اشعار درست همان ابیات و اشعاری است که در روضه‌الناظر آمده است. به این دو برگ و مطابقت اشعار آن‌ها توجه کنید:

تصویر شماره‌ی ۲: برگ پنجم نسخه‌ی روضه‌الناظر معادل برگ نخست نخجوانی

تصویر شماره‌ی ۱: برگ نخست نسخه‌ی نخجوانی

همانطور که در دو تصویر مشهود است، متن اشعار، ترتیب و انتسابات یکسان هستند. جنگ نخجوانی با شعری از جمال‌الدین محمد عبدالرزاق شروع شده و این شعر در برگ پنجم نسخه‌ی استانبول است. یعنی از ابتدای نسخه‌ی تبریز پنج برگ کم است. پنج برگگی که در آن دو صفحه‌ی نثر و مقدمه‌ی عبدالعزیز کاشی است و پس از آن به ابیات و اشعار شاعران در سه قسم می‌پردازد. در این پنج برگ، علاوه بر مقدمه‌ای که به زبان عربی آمده از شاعرانی چون: حسان بن ثابت، جمال‌الدین محمد بن عبدالرزاق اصفهانی، ابی طالب، کمال‌الدین اسماعیل اصفهانی (با ذکر مرحوم برای او)، مالک بن عوف النصری، شیخ شمس‌الدین واعظ، عبدالدین، مولانا همام تبریزی، عماد اشرف بن محمد اصفهانی، نجیب‌الدین جرباذقانی، کعب بن زهیر، سید رضی موسوی، حکیم سنایی، عمرو بن عاص، صاحب بن عباد، خلیفه ناصر باهه، جمال العرب ابیوردی، شیخ سیف‌الدین باخرزی و علی علیه‌السلام، شعر آمده است. در باقی اوراق نسخه، تفاوت‌ها در حد مواردی جزئی است که در ادامه به آن‌ها پرداخته می‌شود. از آنجایی که نسخه‌ی تبریز پنج برگ نخست را ندارد، دولت‌آبادی در معرفی قسم‌ها و ابواب جنگ تبریز کلامش ناقص می‌ماند: «این جنگ در وضع حاضر دارای سه قسم و بیست و هفت باب و هشتاد و پنج فصل به شرح زیر است: قسم اول: دارای دو باب و مجموعاً ۴۶ فصل. قسم دوم: دارای ۲۳ باب و مجموعاً ۳۹ فصل. قسم سوم: دارای ۲ باب و ..» (دولت‌آبادی، ۱۳۸۳: ۱۰۱). دولت‌آبادی با بررسی کامل جنگ به این فصل‌بندی متن رسیده و تا جایی که متن را در اختیار داشته، موفق بوده است. با این حال همین قسم‌بندی به طور کامل در مقدمه‌ی

روضه‌الناظر و نزهةالناظر آمده است: «القسم الاول: فی المدايح و الافتخارات و هو اثنا عشر فصلاً [الباب] الاول فی مدح النبی و آله الکرام علیهم السلام. الباب الثاني من قسم الاول فی الحکم و الآداب و هو اربعة و ثلاثون فصلاً. القسم الثاني فیما يتعلق بالمکاتبات و محتاج البها فی المحاورات و المخاطبات و المراسلات و هو ثلثة و عشرون باباً. القسم الثالث فی المتفرقات و هو تسعة ابواب». (کاشی، بی تا: برگ ۳ الف).

عناوین و ترتیب فصل‌ها، متن اشعار ارائه شده، انتسابات و نام سرایندگان در ادامه‌ی صفحات دو نسخه یکسان است. به عنوان مثال در برگ ۴ نسخه تبریز که معادل برگ ۱۳ نسخه استانبول است فصل دوم از قسم اول کتاب آغاز می شود با عنوان «فیها بالکرم والمروة و السخا و حسن الخلق و الشجاعة». تصویر دو برگ مذکور را ذیلاً ملاحظه می‌نمایید:

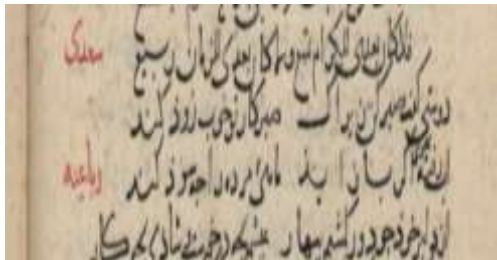
تصویر شماره‌ی ۴: برگ ۱۳ نسخه‌ی روضه‌الناظر معادل برگ چهار نخجوانی

تصویر شماره‌ی ۳: برگ ۴ نسخه‌ی نخجوانی

شاهد مهم دیگری که بر یگانگی این دو نسخه مهر تأیید می‌زند، تکرار خطاهای آن‌هاست. نکته‌ای که دولت‌آبادی هم در مقاله‌اش درباره‌ی جُنْگ نخجوانی به آن اشاره کرده است: «کاتب از دقت نظر کافی برخوردار نیست به طوری که عناوین پاره‌ای از فصول را (فصل ۲۲ از باب دوم قسم اول و فصل ۲ از باب نه قسم دوم را) از قلم انداخته و در نتیجه ابواب بیست و سه گانه در بیست و دو باب پایان پذیرفته است». (دولت‌آبادی، ۱۳۸۳: ۱۰۱). نکته‌ی جالب در این باره تکرار همین خطا در روضه‌الناظر و نزهةالناظر است. عیناً در همین مواضع باز این خطاها رخ داده است (رک. کاشی، بی تا: ۱۰۳) و البته جای شگفتی است که چرا کاتب این موارد را در هیچ کدام از نسخ اصلاح نکرده است.

در ارتباط با تطبیق خطاهای اصلاح نشده نیز می‌توانیم به انتساب شعری به سعدی اشاره کنیم. این شعر نه تنها در موضع انتساب اشتباه است (رک. یعقوبی و دهقان، ۱۴۰۳: ۱۲۰) بلکه در ذکر آن هم خطای نوشتاری و به تبع آن خطای وزنی رخ داده است. به تصویر و مطابقت آن در هر دو نسخه دقت کنید:

تصویر شماره‌ی ۶: برگ ۸۷ نسخه‌ی روضة الناظر

تصویر شماره‌ی ۵: برگ ۷۸ نسخه‌ی نخجوانی

مصراع سوم قطعه در هر دو نسخه چنین آمده است: «آب رفته به جوی اگر باز آید!» خطای کاتب در این مصراع واضح است.

آخرین برگ‌گی که در نسخه‌ی تبریز وجود دارد، معادل برگ ۲۳۵ نسخه‌ی استانبول است. در این برگ از مهستی گنجوی، جمال‌الدین محمد، خاقانی شروانی و مؤلف متن (که عبدالعزیز کاشی است) اشعاری آمده است. برگ پایانی نسخه‌ی تبریز (نخجوانی) برگ ۲۲۴ است که در پایان این برگ نام شمس کاشی و یک بیت از شعر او آمده و از اینجا به بعد نسخه در دست نیست. یعنی نزدیک به هفتاد برگ نسبت به نسخه‌ی استانبول کمتر است. با این حال چیزی که آشکار و غیر قابل کتمان است، یکی بودن دو متن است و با قاطعیت می‌توان اذعان داشت که نسخه‌ی نخجوانی، نسخه‌ی دیگری از روضة الناظر است که به طور کامل به دست ما نرسیده و مقهور دست حوادث شده است. مقایسه‌ی ابیات و اشعار برگ آخر نسخه‌ی نخجوانی با برگ ۲۳۵ روضة الناظر و نزهة الخاطر نیز در تایید این مهم و بیانگر یکسانی دو نسخه است. در برگ آخر نسخه‌ی نخجوانی، درست همان ابیات و اشعاری وجود دارد که در روضة الناظر آمده است. به مطابقت این دو برگ توجه کنید:

تصویر شماره‌ی ۸: برگ ۲۳۵ نسخه‌ی روضة الناظر

تصویر شماره‌ی ۷: برگ آخر نسخه‌ی نخجوانی

۵. ۴. رسم الخط نسخ و تقدیم و تأخر آن‌ها

چنان‌که در تصاویر مشهود است، رسم الخط دو نسخه بسیار شبیه هم است. خط هر دو نسخه، نسخ است و کتابت نسخه‌ها بر مبنای رسم الخط کهن انجام شده است. تعداد سطور در هر دو نسخه در هر برگ ۲۵ سطر است و عناوین با رنگ شنگرف نوشته شده‌اند. شکل نوشتاری و محل کتابت اسامی و عناوین دو نسخه کاملاً شبیه همدیگر است. در هر دو نسخه حروف پ، چ، ژ با یک نقطه، به صورت ب، ج و ز آمده و «که» به صورت «کی» نوشته شده است. قاعده‌ی ذال معجم در هر دو متن رعایت شده است. اتصال واژه‌ها به فعل، حرف اضافه به واژه‌ی بعد از آن، واژه به ضمیر، در هر دو نسخه لحاظ شده است. در هر دو نسخه، رکابه وجود دارد. از آنجایی که هر دو نسخه، ترقیمه ندارند، بنابراین در تقدم و تأخر آن‌ها نمی‌توان با قاطعیت سخن گفت. با این حال بر مبنای شواهد و قرائنی چون رسم الخط به نظر می‌رسد متن نسخه‌ی تبریز با عجله و سریع کتابت یافته و به‌نوعی بی‌نظمی یا اگر بهتر بگوییم بدخطی در آن دیده می‌شود؛ اما نسخه استانبول با حوصله و خوش‌خط‌تر نوشته شده است. البته نکته‌ی مهم‌تر این که برخی از اشعار متن استانبول با عناوین غیره که سراینده‌ی آنها معلوم نیست در متن تبریز تصحیح یافته و نام شاعر ذکر شده است، همچنین در موارد متعددی در نسخه‌ی تبریز نام شعرا کامل‌تر از نسخه استانبول آمده است. بر این اساس شاید بتوان گفت نسخه‌ی تبریز نسبت به استانبول متأخر است. یگانگی در خط، کتابت و محتوای دو نسخه تا جایی است که در بعضی برگ‌ها اختلافی وجود ندارد. به این دو برگ از دو نسخه دقت کنید. متن اشعار، تعداد سطرها و اسامی گویندگان همگی یکسان است:

تصویر شماره‌ی ۱۰: برگ ۵۹ نسخه‌ی روضه‌الناظر

تصویر شماره‌ی ۹: برگ ۵۱ نسخه‌ی نخجوانی

۵. ۵. کاتب و مؤلف نسخه‌ی نخجوانی

چنانچه ذکر شد با توجه به رسم الخط نزدیک به هم و تقریباً یکسان دو متن، به احتمال قریب به یقین هر دو نسخه توسط یک نفر کتابت شده است. صفرعلیزاده در مقاله‌ای که به نقد و بررسی این جنگ پرداخته، بر آن است که کاتب و مؤلف آن عبدالعزیز کاشی است. پیش از بحث کتابت نسخه‌ها، در این موضع ما به این مهم اشارت داشته باشیم که صفرعلیزاده از این نکته‌ی اساسی که جنگ نخجوانی و روضه‌الناظر و نزهة‌الخاطر یکی است، اطلاع نداشته است. او در بخش معرفی آثار عزالدین عبدالعزیز کاشی و نتیجه‌گیری مقاله‌اش، با انتساب جنگ نخجوانی تحت عنوان جنگ کاشی به عزالدین عبدالعزیز کاشی، میان این متن با روضه‌الناظر، افتراق ایجاد کرده است. (رک. صفرعلیزاده، ۱۳۹۹: ۱۸۷ و ۲۰۳). ظاهراً این مطلب ناشی از آن است که ایشان متن نسخه‌ی تبریز را با نسخه‌ی ۴۰۱۹ ایاصوفیه که تحت نام روضه‌الناظر آمده مطابقت داده است. او بر آن است که کاتب متن هم عبدالعزیز کاشی است: «طبق تشخیص صائب هاشمیان ظاهراً این نسخه‌ی خطی به خط خود مؤلف نگاشته شده که در ۲۲۴ برگ و هر برگ در ۲۵ سطر به خط نسخ تحریر شده است». (صفرعلیزاده، ۱۳۹۹: ۱۸۲).

دولت‌آبادی درباره‌ی مؤلف متن اظهار بی‌اطلاعی می‌کند. با این حال با توجه به قرائن و شواهدی از ابیات و اشعار مؤلف، به حدس و گمان روی می‌آورد: «می‌توان احتمال داد که او قاضی نظام‌الدین محمود اصفهانی، متخلص به قمر است که از شمس نور می‌گیرد». (دولت‌آبادی، ۱۳۸۳: ۹۶). واضح است که حدس دولت‌آبادی درباره‌ی مؤلف جنگ، اشتباه است. اما درباره‌ی کاتب جنگ نخجوانی، با احتمال بالا می‌توان نظر دولت‌آبادی را درست دانست. (رک. همان: ۱۰۱). در هر دو نسخه و در دو موضع کاتب با عبارت‌های: «لجد الکاتب و هو مولانا المرحوم شمس‌الله و الدین محمد الکیشی طیب‌الله مرقده» و «لجد الکاتب و هو مولانا شمس الملوک الکیشی غفرالله له» (رک. جنگ نخجوانی، بی‌تا: ۸۴ و روضه‌الناظر، بی‌تا: ۷۹) قرائن و شواهدی به جای گذاشته است. با توجه به این مسئله‌ی مهم، برخلاف نظر صفرعلیزاده نمی‌توان کاتب نسخه را عبدالعزیز کاشی دانست و طبق قرائن ذکر شده کاتب نسخه از نوادگان شمس‌الدین کیشی بوده است. در تأیید این مهم باید اشاره کنیم که کاتب هر دو نسخه در برخی مواضع که از عبدالعزیز کاشی (مؤلف جنگ) شعر آورده می‌شود، برای او از عباراتی چون رحمة‌الله (رک. جنگ نخجوانی، بی‌تا: ۹۷) و طاب ثراه (رک. روضه‌الناظر، بی‌تا: ۲۵۶) استفاده کرده است. در ارتباط با شمس‌الدین کیشی نیز باید اضافه کنیم که او «از شعرای اواخر سده‌ی هفتم است به سال ۶۹۴ درگذشته». (دولت‌آبادی، ۱۳۸۳: ۱۰۱). با توجه به این نکته‌ی مهم و این که کاتب از نوادگان اوست، تاریخ کتابتی که در فنخا برای روضه‌الناظر ذکر شده (یعنی ۷۹۲) اگرچه که قطعی نیست، اما چندان دور از واقعیت هم به نظر نمی‌رسد.

۵. ۶. افتراقات دو نسخه

بر مبنای آنچه گفته شد جنگ نخجوانی، نسخه‌ای است از روضه‌الناظر و نزهة‌الخاطر. با این حال این نسخه مثل هر نسخه‌بدلی خالی از تفاوت نیست. جدای از آنچه در ارتباط با افتادگی‌های ابتدا و انتهای نسخه‌ی تبریز گفته شد، تفاوت‌هایی کوچک در این دو نسخه وجود دارد. از جمله‌ی این تفاوت‌ها می‌توان به کتابت نام شاعران در چند موضع اشاره کرد. در نسخه‌ی تبریز در اغلب مواضعی که در نسخه‌ی استانبول، غیره و لغیره آورده است با علامت اختصاری غ ذکر شده است. در این مورد، دولت‌آبادی از چپستی این علامت اظهار بی‌اطلاعی کرده است. (رک. دولت‌آبادی، ۱۳۸۳: ۱۰۱).

بخش اعظم تفاوت‌هایی که در دو نسخه وجود دارد، در موضع نام شاعران است. نسخه‌ی تبریز در ذکر نام شاعران دقیق‌تر و غنی‌تر از نسخه‌ی استانبول است. در این نسخه در تعدادی از مواضعی که نسخه‌ی استانبول، تنها تخلص شاعران را آورده، نام و کنیه شاعر را کامل‌تر آورده است. دیگر این‌که در برخی از اشعاری که در نسخه‌ی استانبول با عنوان غیره آمده، در نسخه‌ی تبریز نام شاعر ذکر شده است. در ادامه به نمونه‌هایی چند از این افتراقات دو نسخه اشاره می‌شود.

الف. در برگ ۸ نسخه‌ی تبریز چهار بیت پشت سر هم آمده که شاعر این چهار بیت را فردوسی عنوان کرده است. این در حالی است که در نسخه‌ی استانبول، برای دو بیت نخست، شاعر فردوسی ذکر شده و دو بیت بعد به شهابی کاشی نسبت داده شده است. (رک. کاشی، بی‌تا: ۱۳). گرچه از نظر وزن و قالب چهار بیت در بحر متقارب مثنی محذوف و در قالب مثنوی سروده شده‌اند، اما ابیات سوم و چهارم در شاهنامه نیامده و انتساب آنها به شهابی کاشی صحیح به نظر می‌رسد.

ب. در برگ ۱۲ نسخه‌ی تبریز بعد از ابیاتی که از عنصری آمده، دو بیت عربی بدون نام شاعر ذکر شده است. این دو بیت در برگ ۱۷ روضة‌الناظر با عنوان لجاریه فی‌الفضل بن یحیی بن خالد البرمکی ذکر شده است. (رک. کاشی، بی‌تا: ۱۷). در ادامه‌ی برگ ۱۲ نسخه‌ی تبریز شعری از شاعری به نام شمول‌الیهودی آمده که در برگ ۱۸ نسخه‌ی استانبول با عنوان غیره آمده است. (رک. کاشی، بی‌تا: ۱۸).

پ. در برگ ۱۴ نسخه‌ی تبریز سه بیت عربی از ابی‌الطیب آمده که این سه بیت در برگ ۱۹ نسخه‌ی استانبول با عنوان غیره ذکر شده است.

ت. در برگ ۱۸ نسخه‌ی تبریز، شعری از قاضی جرجان ذکر شده که در نسخه‌ی استانبول، با عنوان غیره آمده است.

ث. در برگ ۲۲ نسخه‌ی تبریز دو بیت عربی ذکر شده که نام شاعر دویت ابی‌الهیجا آمده است. این ابیات در نسخه‌ی استانبول با عنوان غیره آمده است.

موارد دیگری نیز مشابه همین موارد به نظر رسید که جهت پرهیز از اطاله‌ی کلام به ذکر همین چند مورد بسنده می‌شود.

ج. نسخه‌ی تبریز نسبت به استانبول کاستی‌هایی در متن دارد. اگرچه با بررسی‌های انجام شده این کاستی‌ها آنقدر نیستند که تفاوت زیادی ایجاد کنند، اما در راستای این پژوهش به چند مورد اشاره می‌شود. در نسخه‌ی استانبول برگ ۳۶ ابیاتی از ابی‌الفرج، ابومنصور ثعالبی، قاضی منصور و قاضی جرجان، در برگ ۳۸ ابیاتی از ایوردی و در برگ ۴۲ ابیاتی از زهیر مصری آمده است که در نسخه‌ی تبریز حذف شده‌اند. به این نکته نیز باید اشاره کنیم که تمامی این ابیات عربی هستند. به نظر می‌رسد کاتب که نسخه‌ی تبریز را با کمی عجله کتابت می‌کرده جهت تسریع در امر کتابت در برخی مواضع ابیات عربی را حذف کرده است، گرچه حجم این حذفیات در مقایسه با کل متن بسیار کم بوده و تعداد این ابیات محذوف حدود ۵۰ بیت می‌باشد.

۶. نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با شواهد و نمونه‌های تصویری و نوشتاری از دو نسخه‌ی روضة‌الناظر و نزهة‌الخاطر و جنگ اشعار کتابخانه‌ی ملی تبریز (جنگ نخجوانی) با در نظر گرفتن این نکته که در تمام موارد، متن اشعار دو نسخه یکسان است و اختلاف کمی از جمله در موضع نام شعرا دیده می‌شود، به این نتیجه رسید که جنگ نخجوانی، نسخه‌ای دیگر اما ناقص از روضة‌الناظر و نزهة‌الخاطر است. نسخه‌ی نخجوانی در ابتدای متن، پنج برگ و در انتهای آن ۷۰ برگ نسبت به روضة‌الناظر کمتر دارد. این

مسئله باعث شده است تا تعداد ابیات این نسخه نسبت به روضه‌الناظر نزدیک به چهار هزار بیت کمتر باشد. روضه‌الناظر نسبت به جنگ نخجوانی کامل‌تر است و افتادگی‌هایی که در ابتدا و انتهای جنگ نخجوانی وجود دارد، در نسخه‌ی استانبول نیست. نکته‌ی مهم دیگری که در مطابقت و مقایسه‌ی این دو نسخه به دست آمد، احتمال یکی بودن کاتب دو نسخه است. نسخه‌ی نخجوانی تقریباً با همان خط و شیوه‌ی کتابت روضه‌الناظر و نزهة‌الناظر نوشته شده است. شباهت خط دو نسخه به حدی زیاد است که با احتمال قریب به یقین می‌توان کاتب دو نسخه را شخص واحدی دانست. با توجه به قرائنی که در متن هر دو نسخه وجود دارد، کاتب از نوادگان شمس‌الدین کیشی است. دیگر این‌که در باب افتراق این دو نسخه نیز باید اذعان داشت که تفاوت‌های جزئی به‌خصوص در ذکر نام شاعران وجود دارد. با این حال بعضاً حتی در خطاهایی که رخ داده، هر دو نسخه مشترک هستند و این تفاوت‌ها نمی‌تواند دال بر دوگانگی میان آن‌ها باشد.

در مقام تصحیح این اثر معظم که مد نظر نویسندگان مقاله است، با توجه به کامل‌تر بودن متن نسخه‌ی استانبول، می‌توان از آن به عنوان نسخه‌ی اساس استفاده کرد و نسخه‌ی تبریز به دلیل دقت در ذکر نام شعرا و انتسابات به عنوان نسخه‌بدل بسیار کارگشاست.

پیشنهاد: از آنجایی که نسخه‌ی خطی واقع در کتابخانه‌ی مرکزی تبریز، هنوز با عنوان جنگ اشعار ثبت است، پیشنهاد می‌شود با توجه به بررسی و مطابقت کامل این دو نسخه، عنوان آن در کتابخانه‌ی مرکزی تبریز به روضه‌الناظر و نزهة‌الناظر، تغییر یابد.

منابع

- درایتی، مصطفی. (۱۳۹۰). فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنا). ج ۱۷، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه‌ی ملی ایران.
- دولت‌آبادی، عزیز. (۱۳۸۳). «آشنایی با جنگ نخجوانی». مجله‌ی کتابخانه‌ی ملی تبریز، شماره‌ی ۱۶، بهار، صص ۹۵-۱۲۰.
- <https://www.sid.ir/paper/436613/fa>
- دهقان، مهدی. (۱۳۹۹). بررسی و نقد اصالت رباعیات منسوب به مهستی گنجوی و تعیین صورت نهایی آنها بر پایه منابع کهن. پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد دانشگاه تبریز.
- صفرعلیزاده، مجتبی. (۱۳۹۹). «نقد و بررسی جنگ نویافته از قرن هفتم هجری قمری (جنگ کاشی)». بهارستان سخن، سال ۱۷، شماره‌ی ۴۹، صص ۱۸۱-۲۰۶. <https://sanad.iau.ir/Journal/baharestan/Article/1091729>
- کاشی، عبدالعزیز. (بی‌تا). روضه‌الناظر و نزهة‌الناظر، نسخه‌ی شماره‌ی ۷۶۶ف، دانشگاه استانبول. [نسخه‌ی خطی].
- عظیمی، میلاد. (۱۳۹۵). «آویزه‌ها (۳۳)، دو غزل از ناصر بجه شیرازی در دیوان حافظ شیرازی». بخارا، شماره‌ی ۱۱۱، صص ۳۶۶-۴۱۹. <https://www.academia.edu/34396240>
- عمادی حائری، سیدمحمد. (۱۳۸۳). «عزالدین عبدالعزیز کاشی: شناسایی، کتابشناسی، نسخه‌جویی». نسخه‌پژوهی، دفتر دوم، صص ۳۹۵-۳۸۱. <https://ensani.ir/fa/article/179562>
- مؤلف نامعلوم. (بی‌تا). روضه‌الناظر و نزهة‌الناظر. دست‌نویس به شماره‌ی ۴۰۱۹، کتابخانه‌ی ایاصوفیه. [نسخه‌ی خطی].
- مؤلف نامعلوم. (۸۸۱). روضه‌الناظر و نزهة‌الناظر. دست‌نویس به شماره‌ی ۴۰۲۰، کتابخانه‌ی ایاصوفیه. [نسخه‌ی خطی].
- مؤلف نامعلوم. (بی‌تا). جنگ اشعار. دست‌نویس شماره‌ی ۳۰۴۷، کتابخانه‌ی مرکزی تبریز. [نسخه‌ی خطی].
- میرافضلی، سیدعلی. (۱۳۸۲). رباعیات خیام در منابع کهن. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

نوریان، مهدی؛ شریفی، غلامحسین؛ رشیدی آشجردی، مرتضی. (۱۳۸۶). «باغ نظر و رامش دل (معرفی سفینه‌ای بی‌مانند از قرن هفتم)». گوه‌رگویا، دوره‌ی ۱، شماره‌ی ۲، صص ۶۲-۳۷. https://jpll.ui.ac.ir/article_16266.html

یعقوبی، امین؛ دهقان، مهدی. (۱۴۰۳). «بررسی صحت و سقم چند انتساب از سفینه‌ی روضة‌الناظر و نزهة‌الخاطر». متن‌شناسی ادب فارسی، سال ۱۶، شماره‌ی ۴، (پیاپی ۶۴)، صص ۱۳۲-۱۱۷. [Doi:10.22108/rpll.2024.142063.2368](https://doi.org/10.22108/rpll.2024.142063.2368)